

Актуальні проблеми психології

Роль політичної еліти в засвоєнні особистістю ціннісних орієнтацій суспільства

Т.М. Малкова
доктор психологічних
наук, старший науковий
співробітник,
професор кафедри
психології,
Університет економіки
та права «КРОК»

Проведено порівняльний аналіз ролі політичної еліти в засвоєнні громадянами цінностей політичної культури в США та Україні. Виокремлено основні перепони діяльності політичної еліти в сучасному українському суспільстві.

Ключові слова: політична еліта, політична культура, соціальне навчання.

Проведен сравнительный анализ роли политической элиты в усвоении гражданами ценностей политической культуры в США и Украине. Выделены основные факторы, препятствующие деятельности политической элиты в современном украинском обществе.

Ключевые слова: политическая элита, политическая культура, социальное обучение.

In this article is presented a comparative analysis of the role of the political elite in the assimilation of national values of political culture in the US and Ukraine. There is determined the main obstacles of the activities of political elite in modern Ukrainian society.

Keywords: political elite, political culture, social learning

Постановка проблеми

Однією зі сторін соціалізації є процес політичної акультурації особистості, завдяки якому остання засвоює політичну культуру суспільства, що є однією з умов консолідації його членів. Як відомо, політична культура – це сукупність широко розповсюджених переконань, цінностей і норм, що стосуються взаємовідносин громадян між собою та громадян з інститутами влади щодо участі в управлінні суспільством і державою. Вирішальну роль у становленні політичної культури відіграє політична еліта. Вплив української політичної еліти на засвоєння громадянами

ціннісних орієнтацій сучасного українського суспільства може бути досліджений у контексті досліджень ролі політичної еліти у Сполучених Штатах Америки, позаяк основа національної ідентичності в США – політична.

Якщо відносно змісту терміна «політична культура» розбіжностей немає, то стосовно змісту поняття «політична еліта» вони є. Ці розбіжності є принциповими, оскільки вивчення ролі політичної еліти в суспільному житті залежить від того, що розуміти під поняттям «політична еліта».

Аналіз останніх досліджень і публікацій

Найчастіше терміном «політична еліта» позначають провідні верстви суспільства, які здійснюють керівництво або досягли визначних успіхів у певних галузях суспільного життя (Л. Кочубей [1], Н. Кудінова [2], Б. Кухта Н. Теплоухова [3], Л. Мандзій [4], С. Рябов [5] та ін.). Згідно з дослідженнями МакКлоскі та Дж. Заллер, політична еліта – сукупність осіб, які, на відміну від пересічних громадян, зайнятих переважно проблемами повсякденного життя, активно цікавляться станом справ у суспільстві, зазвичай беруть участь у політичному та громадському житті, мають свою систему переконань, яку в той чи інший спосіб презентують широкому загалу [6]. Ці громадяни можуть як належати, так і не належати до верхніх ешелонів влади або керівництва, мати чи не мати визначних досягнень у тих чи інших сферах, але вони відіграють значну роль у підтриманні суспільних цінностей і норм, справляють потужний вплив на громадську думку стосовно будь-яких суспільно значущих подій.

Не вирішені раніше частини загальної проблеми

Недослідженими є чинники, що впливають на ефективність діяльності політичної еліти в українському суспільстві.

Формулювання цілей статті

Метою нашого дослідження є з'ясування ролі політичної еліти у становленні політичної культури сучасного українського суспільства. Метод дослідження – порівняльний аналіз ролі політичної еліти у засвоєнні громадянами ціннісних орієнтацій суспільства у Сполучених Штатах Америки та в Україні.

Виклад основного матеріалу дослідження

Одним із основних понять нашого дослідження є поняття «політична еліта». Як зазначалося, поняття «політична еліта» не тотожне поняттю «правлячий клас». Політичну еліту становлять особи, що належать до різних прошарків суспільства,

які, попри відносно невелику чисельність, чинять непропорційно великий вплив на формування суспільної думки, політичний курс країни та моральні засади громадян. Політична еліта – це:

- політично активні особи, добре ознайомлені з основними цінностями свого суспільства, активні споживачі та критики політичних програм;
- свого роду «поштарі», що доносять цінності політичної культури до широкого загалу;
- лідери громадської думки;
- особи, які трансформують досить загальні та абстрактні цінності політичної культури в конкретні норми державної політики;
- пропонують шляхи вирішення ціннісних конфліктів;
- сприяють реалізації цінностей політичної культури в конкретних ситуаціях та умовах.

Зазвичай представники політичної еліти самі задіяні в обговоренні тих питань, на вирішення яких намагаються вплинути. Отже, до політичної еліти можна віднести активних членів політичних партій та уряду, наукових, військових, політичних експертів (правників, економістів та інших фахівців), суддів, прокурорів, редакторів газет, журналів, телепрограм, лідерів громадських організацій, керівників профспілок, закладів освіти, бізнес-структур тощо. Складність полягає в тому, що політична еліта «розсіяна» по всьому суспільству і яке б робоче визначення ми не прийняли, все одно воно буде неповним [6, с. 8-10; 234-235]. Зважаючи на поширеність спілкування в соціальних мережах, до політичної еліти можна віднести також так званих блогерів – користувачів, що мають персональні блоги і публікують первісні авторські тексти. Блоги, завдяки їх мобільності і доступності, відіграють значну роль у творенні інформаційного суспільства, поширенні певних думок і переконань.

В Америці основною функцією політичної еліти є підтримання засадничих (провідних) цінностей американського суспільства та надання широкому загалові

можливості вибору серед пропонованих елітою ідеологічних настанов і програм таких, що відповідають інтересам і вподобанням конкретної особистості. Вивчення впливу політичної еліти на політичну культуру громадян неможливе без аналізу цінностей, які транслює політична еліта.

Основними політичними цінностями Америки є капіталізм і демократія. Не можна вважати, що між ними немає протиріч. Головне протиріччя американської політичної культури – це протиріччя між капіталізмом, який заохочує працелюбність, старанність, конкуренцію і накопичення матеріальних благ, і демократією, цінностями якої є рівність і достойне життя для всіх. Це протиріччя не є легко вирішуваним. Як пише А. Окун, екс-радник президента Джонсона з економічних питань, американське суспільство проголошує цінність кожної людської істоти. Усім громадянам однаковою мірою гарантовані справедливість і рівні політичні права. Водночас американські політичні інститути говорять: «шукай роботу або ходи голодний», «досягай успіху або страждай», – вони змушують громадян економічно випереджати їхніх сусідів – і це після закликів до рівності. Вони заохочують переможців таким чином, що ті мають можливість годувати своїх домашніх тварин краще, ніж переможені годують своїх дітей. А. Окун робить висновок, що саме такими є подвійні стандарти капіталістичної демократії [6, с. 8].

«Кредо» традиційного капіталізму первинно включало такі положення: 1) приватна власність на засоби виробництва; 2) гонитва за прибутком з боку приватних підприємців; 3) право на отримання необмежених доходів унаслідок економічних зусиль; 4) конкуренція виробників; 5) невтручання держави в ринкові відносини, розміри економічної винагороди і розподіл доходів. Увійшли до канонів капіталізму також окремі положення індивідуалістичної доктрини та протестантської етики. Протестантська етика була внеском в американську культуру перших поселенців-пуритан у Новій Англії (XVI ст.). «Моральний кодекс» протестантизму,

особливо в його кальвіністському варіанті, наголошував на необхідності важкої праці як умови особистих досягнень. Багатство розглядалося як наслідок працьовитості та аскетичного самообмеження, а бідність пов'язувалася з недосконалістю моральних засад особистості. Дух аскетизму був підірваний на початку XIX ст., коли багатство перестало асоціюватися з моральними чеснотами внаслідок поширення ідеї конкуренції, що передбачала збагачення одних і зuboжіння інших. Розповсюдження кредитної системи, за якої можна придбати, ще не заробивши на придбане, також суперечило постулатам протестантизму. Утім, протестантська етика – не єдине джерело підтримки інститутів капіталізму у США. Велике значення в ідеології капіталізму має традиція економічного індивідуалізму. Термін «індивідуалізм», пов'язаний із поняттями «честолюбство», «успіх», «прагматизм» («пошук власної вигоди»), уперше вжив Токуєвіль (1830 р.). Як писав один із дослідників американського способу життя в 1850 р., ідея, що западає у свідомість американців майже з дитинства, – це ідея «просування вгору» [6, с. 115]. Такі цінності капіталізму, як особиста незалежність, працьовитість, ініціативність, прагнення до успіху підтримуються більшістю американців. Альтернатива «чистому» капіталізму була сформульована в четвертій чверті XX ст. і знайшла підтримку у багатьох економістів і лідерів громадської думки. Сутність цієї альтернативи полягає у визнанні необхідності втручання держави в соціальні процеси, пов'язані з перерозподілом багатства (матеріальних цінностей), використанням приватної власності, захистом навколишнього середовища, розподілом доходів, забезпеченням безпеки на виробництві. Ця ліберальна альтернатива була інституалізована в програмі демократичної партії та значно вплинула на систему приватного підприємства й вільного ринку. Капіталізм загального благоденства, що його проголошують сучасні ліберали, є, таким чином, культурно зумовленою альтернативою традиційному капіталізму. У період апогею недержавного капіталізму у США

– другій половині XX ст. – економічна система базувалася на твердому фундаменті як релігійних, так і мирських (світських) цінностей. Сучасний капіталізм меншою мірою спирається на протестантську етику й більшою – на індивідуалізм і економічну ефективність.

Теорія та практика демократії засновані на ідеї про те, що всі люди мають однакову цінність і право брати участь у керуванні самими собою – завдяки прямій участі в управлінні або через обраних задля цього лідерів, що є відповідальними перед своїми виборцями. Усі – керівники і керовані – рівні перед законом, мають однакові права і рівні можливості. Демократія передбачає захист керованих від свавілля керуючих і вимагає від керівництва нагляду за дотриманням законів. Американська демократія – не егалітарна, це демократія корисливості, а не братерства.

Завдяки спільності походження дві основні традиції – капіталізм і демократія – мають багато спільного. Передусім ідеться про свободу, індивідуалізм, конституціоналізм, рівність перед законом, контрольованість уряду, раціоналізм. Американська політична традиція – це в основному ліберальна традиція. До інших цінностей американської культури належить патріотизм, співчуття до нужденних, релігійність. Як зауважує Р. Хофстандер, жорсткість політичної боротьби в американській історії оманлива, позаяк вона обмежена рамками капіталізму та демократії [6, с. 3]. Так, нові вимоги, що були висунуті протестувальниками в 60-70 роки минулого століття (рівноправність жінок, протести проти участі у війні та расової дискримінації, свобода абортів і гомосексуальних стосунків, протест проти традиційних форм соціального контролю (субкультура) – були логічним продовженням або перенесенням традиційних американських цінностей у нові умови, розповсюдження їх на нові соціальні групи. Отже, навіть такі, глибоко вкорінені, традиційні цінності американської політичної культури, як свобода і рівність можуть стимулювати протест проти тих форм, у яких вони реалізуються. Хоча всередині демократич-

них тенденцій можуть існувати певні розбіжності, вони не є суттєвими. Траплялося, що консерватори заявляли протест проти надмірного поширення громадянських свобод, у якому вони вбачали загрозу законності, порядку, стабільності, та проти піднесення ідеї рівності, що суперечила, на їхню думку, визнанню відмінностей у цінності індивідуальних внесків.

Дискусії всередині політичної еліти виникають здебільшого внаслідок існування так званих незаперечних і спірних норм. Так, до незаперечних норм демократії належать: суверенність громадськості, право на політичну опозицію, свобода слова, расова рівноправність, право на приватне життя, свобода зібрань. Прикладами спірних норм можуть бути право преси на розголошення інформації, отриманої від членів уряду неофіційним шляхом; право уряду вирішувати, що може бути оприлюднено, а що – ні; право продавати продукцію порнографічного змісту. Незаперечні норми капіталізму стосуються приватної власності, спірні – використання приватної власності, регулювання бізнесу.

Згідно з результатами досліджень, засвоєння цінностей політичної культури відбувається в результаті їх експозиції політичною елітою у вигляді паттернів («пакетів») пов'язаних між собою ідей. Члени суспільства можуть засвоїти ці паттерни у вигляді трьох різних комбінацій: 1) у вигляді паттерна лібералізму XIX ст. (сильна підтримка обох традицій, тобто і капіталізму, і демократії); цей паттерн є домінуючим; 2) у вигляді ліберального паттерна «держави загального благоденства» (сильна підтримка демократії і обмежена – капіталізму); цей паттерн підтримують люди, що віддають перевагу реформам і змінам; 3) у вигляді паттерна, якому надають перевагу консерватори (сильна підтримка капіталізму й обмежена – демократії); користується найменшою підтримкою політичної еліти.

Засвоєння цінностей політичної культури є процесом соціального навчання. Під «навчанням» у цьому разі розуміють не офіційне (формальне, спеціальне) навчання (просвітництво) або інструктаж

(хоча це також має місце), а неформальний процес взаємодії людей з їхнім політичним оточенням, завдяки якому вони засвоюють певні погляди та переконання. Соціальне навчання включає три етапи: 1) вплив політичних комунікаторів, які пропонують певні політичні норми; 2) сприйняття та осмислення реципієнтами повідомлень, які містяться в цих комунікаціях; 3) прийняття або переведення у внутрішній план (інтеріоризація) цих політичних норм [6, с. 235]. Тобто, соціальне навчання – це осмислення та прийняття громадянами представлених політичною елітою світоглядних кластерів (систем взаємопов'язаних ідей). Якщо ж має місце слабка підтримка цінностей і капіталізму, і демократії (у невеликої частини політично – в силу низки обставин – недалеких громадян), то цей паттерн не є характерним для американської політичної культури, через що отримав назву антирежимного. Незаперечні норми капіталізму і демократії засвоюються громадянами в тому вигляді, у якому подаються елітою; спірні, з приводу яких між представниками еліти існують розбіжності, передбачають можливість вибору.

Конфронтація ідеології та соціальних інститутів, що час від часу виникає в Америці, лише сприяє укріпленню основних цінностей американського етносу. Історія становлення цінностей американської політичної культури нараховує більше двох століть, у той час як декларовані соціальними інститутами цінності українського суспільства неодноразово змінювалися.

З 1917 по 1985 рр. в Україні, як і в усьому Радянському Союзі, будувалася соціалізм. Як людина, що отримала вищу освіту за часів СРСР і старанно вивчала в Київському державному університеті імені Тараса Шевченка філософію марксизму-ленінізму, науковий комунізм, політекономію соціалізму, історію КПРС тощо, автор цієї статті вважає за можливе сформулювати основні цінності радянського соціалізму так: 1) державна власність на засоби виробництва; 2) планомірність розвитку народного господарства; 3) відсутність експлуатації людини людиною

(заборона найманої праці задля особистого збагачення); 4) контроль за способами отримання і розмірами доходів громадян з боку держави; 5) соціальні гарантії з боку держави (право на працю, відпочинок, освіту, житло, безкоштовне медичне забезпечення тощо); 6) колективізм (пріоритет спільноти); 7) інтернаціоналізм; 8) патріотизм; 9) керівна роль КПРС; 10) атеїзм. Соціальна справедливість, рівність, свобода слова, зібрань також були проголошені, однак у дійсності обмежувалися з економічних причин та ідеологічних міркувань: вірність ідеалам марксизму-ленінізму була несумісна з інакодумством. Як видно з цього переліку, цінності політичної культури соціалізму (принаймні, в радянському варіанті) були протилежними цінностям американської політичної культури, а коротка історія їх впровадження, як відомо, тісно пов'язана з насильством (політичним, інтелектуальним, фізичним).

У період «перебудови» (1985-1991 рр.) напрям розвитку суспільства було змінено: від «феодального», «казарменого», «адміністративно-командного», як його характеризували глашатаї перебудови, соціалізму країна перейшла до запровадження елементів капіталістичних відносин. Робота політичної еліти в цей період «нового політичного мислення», «гласності», «плюралізму» під орудою Генерального секретаря Центрального Комітету Комуністичної партії Радянського Союзу М. Горбачова сприяла розкитуванню у громадській свідомості та руйнуванню раніше декларованих цінностей соціалізму [8]. Стрімка зміна ідеологічного вектора за життя одного покоління викликала нерозуміння і розгубленість у багатьох членів суспільства, особливо людей поважного віку, які присвятили життя розбудові соціалізму. Була порушена спадкоємність поколінь і в так званий перехідний період, відлік якого розпочався з 1985 р., стан суспільної та індивідуальної свідомості можна, услід за Е. Дюркгеймом, охарактеризувати як стан аномії. «Старі» цінності почали змінюватися «новими», а насправді такими, що містили елементи культури капіталізму і які були викорнені

роками панування комуністичної ідеології. Ці «нові» цінності не були вистраждані суспільством того часу, що призвело до ідеологічної дезорієнтації, своєрідного «ціннісного вакууму», тим більше, що легітимні шляхи їх досягнення були невідзначеними і для багатьох – недосяжними. Так, бути бідним стало соромно, а багатим – престижно, незалежно від того, яким чином це багатство здобуто. Багатство стало сприйматися як цінність, що містить виправдання в самій собі.

З розпадом Радянського Союзу і набуттям Україною статусу незалежної держави (1991 р.) відбулося поєднання найгірших рис соціалізму з ненайкращими особливостями капіталізму: замість справедливого розподілу народної власності «ваучеризація» призвела до її зосередження в руках колишньої комсомольсько-партійної верхівки й криміналу, які й стали «олігархами» (за словами экс-голови Фонду держмайна (2005-2008 рр.) В. Семенюк-Самсоненко, унаслідок цієї оборудки кожний громадянин України втратив як мінімум 50 тис. доларів) [7]. Як пише на своїй сторінці у Фейсбуці экс-голова Служби безпеки України (2003-2005 рр.), донедавна Голова Комітету з питань розвідки при Президентові України І. Смешко, «система влади залишилась авторитарною та неофеодальною по її суті та лише прикритою демократичними гаслами». Це не дивно, адже демократія неможлива без існування розвиненого середнього класу. Як зауважує М. Фрідман, якщо американський уряд коли-небудь ліквідує право приватної власності, право виробляти й продавати товари на вільному ринку, якщо уряд втрутиться в економічне життя, яке розвивається за своїми законами, то громадяни стануть настільки залежними від держави в засобах існування, що дуже швидко втратять і своє право на самоуправління [6, с. 8]. Соціальні гарантії з боку держави були послаблені, а подекуди й зникли (право на працю, відпочинок, житло, безкоштовну медицину, належне пенсійне забезпечення тощо). На своїй сторінці у Фейсбуці блогер М. Міщишин зауважує, що в небуття пішли заводські клуби культури, поліклініки,

пансіонати на морі, навчання у вишах за рахунок підприємств і за кордоном – за рахунок держави, безкоштовні спортивні секції, піонерські табори, освіта. Корупція у формі непотизму («кумівства») та хабарництва стала нормою. На наше глибоке переконання, корупція (від лат. *corruptio* – підкуп) не є проявом лише «злої волі» окремих людей, це – соціальний механізм компенсації недоліків державного механізму контролю та розподілу благ за умов їхньої нестачі. Корупція – прояв тіньових механізмів функціонування суспільства, існування в ньому подвійних стандартів, коли декларуються одні цінності, а справцюють інші. Утілення в життя таких цінностей, як конституціоналізм, рівність перед законом, соціальна справедливість, конкуренція (основа ринкової економіки) призвело до їхнього спотворення. Народилися нові прислів'я типу: «усі перед законом рівні, але деякі – рівніші», «кинути «лоха» – святе діло», «не обдуриш – не проживеш», «зустрічають по одягу, а проводжають по «поняттях» тощо. Моральні засади капіталізму у вигляді протестантської етики взагалі не прицепилися: мало хто погодиться з тим, що праця – це благословення, а не прокляття, що великі статки можна нажити чесною працею («трудом праведним не наживеш палат кам'яних»), що обман – це гріх (навпаки, про непевну справу кажуть, що вона тримається «на чесному слові», натомість на Заході «під чесне слово» укладалися угоди). Однак така цінність капіталізму, як релігійність знайшла підтримку на державному рівні, адже бути віруючим – модно.

Висновки

Перепонами на шляху засвоєння громадянами декларованих цінностей сучасного українського суспільства, а саме цінностей капіталізму та демократії, а також впливу української політичної еліти на процес соціального навчання громадян є те, що:

- 1) система цінностей капіталізму і демократії швидше запозичена (привнесена), ніж вистраждана історією їх становлення в Україні;
- 2) цінності соціалізму особливо ті, що

стосуються соціального забезпечення, вкорінені у свідомості значної частини громадян, що сформувалися як особистості за радянських часів;

3) підтримання та вкорінення нової системи цінностей можливе за достатньої чисельності середнього класу (людей, незалежних від держави у засобах існування), становленню якого заважають умови розвитку суспільства;

4) у вітчизняній політичній культурі немає чіткого уявлення про цінності незаперечні та цінності спірні;

5) серед політичної еліти немає консенсусу.

Отже, політична еліта в Україні є і вона активно працює. Підвищення ефективності діяльності вітчизняної політичної еліти передбачає проведення відповідних реформ у всіх сферах суспільного життя з метою приведення у відповідність правових, економічних, соціально-політичних умов функціонування суспільства декларованим державою цінностям капіталізму та демократії.

Література:

1. Кочубей Л. О. Політична еліта та політичний клас : класичні зарубіжні концепції / Л. О. Кочубей // Сучасна українська політика. Політики і політологи про неї. – Вип. 17. – К., 2009. – С. 96-107.
2. Кудінова Н. В. Особливості функціонування політичної еліти в Україні / Н. В. Кудінова // Політичні науки. – Вип. 9. – Т. 22. – 2002. – С. 63-66.
3. Кухта Б. Політичні еліти і лідери / Б. Кухта, Н. Теплоухова. – Львів : Кальварія, 1996. – 224 с.
4. Мандзій Л. С. Правляча політична еліта України : суть та етапи становлення [Текст] : автореф. дис. ... канд. політ. наук : 23.00.02 / Мандзій Любомира Степанівна ; Львівський національний ун-т ім. Івана Франка. – Львів, 2003. – 16 с.
5. Рябов С. Г. Політологія : словник термінів і понять [Текст] : [довідк. вид.] / С. Г. Рябов ; ред. В. П. Недашківський. – К. : Тандем, 1996. – 191 с.
6. MacClosky H. and Zaller J. The American Ethos. Public Attitudes toward Capitalism and Democracy / H. MacClosky and J. Zaller – Cambridge, Massachusetts, and London, England: Harvard University Press. – 1984. – 342 p.
7. Семенюк-Самсоненко В. П. Приватизація по-українски: как это было / В. П. Семенюк-Самсоненко [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <https://www.youtube.com/watch?v=bJJhrHQtTj8&list=PLJcNHQ9RL974WnANavtrQ0Otv5cwtoX9>
8. Советское общественное сознание 1985-1991 гг. : попытка историографического подхода [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://gefter.ru/archive/8736>